

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2020 metai

1

LI

Vilnius 2020

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2020

2

Vilnius 2020

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2020

2

Vilnius 2020

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos mokslų akademijos Rusijos istorijos institutas, Rusija /
Institute of Russian History, Russian Academy of Sciences, Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Ilinojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje: <http://talpykla.istorija.lt/>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2020
© Straipsnių autoriai, 2020

ISTORIJOS TERMINIJA

RŪTA ČAPAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

NAUJŪJŲ LAIKŲ LOTYNIŠKOJO KURSYVO TERMINIJOS PROBLEMAS

Paleografijos istoriografijoje vienas sudėtingiausių dalykų yra naujųjų laikų lotyniškojo kursyvo terminija¹. Tą lemia naujųjų laikų lotyniškojo kursyvo įvairovė, amžininkų ir kaligrafų vartoti raštinės gotikinio ir humanistinio kursyvų (jų atmainų ir šių variantų) pavadinimai, tyrėjų taikomi skirtingi įvardijimo kriterijai.

Lotyniškojo kursyvo įvairovę sukūrė keli veiksniai. Vienas jų – gotikinio kursyvo raida. Viduramžiais ilgą laiką gotikinis kursyvas buvo bendraeuropinis ir universalus². Tačiau vėlyvųjų viduramžių pabaigoje, valstybėse ėmus formuotis ar susiformavus nacionaliniams gotikiniais kursyvams, bendraeuropinis gotikinio kursyvo universalumas sparčiai nyko³.

¹ J. Słowiński, *Badania paleograficzne nad nowożytnymi dziejami pisma łacińskiego (XVI–XVIII w.)*, *Profile nauki o książce*, red. naukowy J. Pomorski, Lublin, 1988, s. 91–97.

² H. Gutzwiller, *Die Entwicklung der Schrift in der Neuzeit*, *Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte Siegel und Wappenkunde* (toliau – AD), 1992, Bd. 38, S. 385; L. Santifaller, *Bozner Schreibrschriften der Neuzeit 1500–1851. Beiträge zu Paläographie. Mit 111 Tafeln, Schriften des Instituts für Grenz- und Auslandsdeutschum an der Universität Marburg*, Heft 7, Jene, 1930, S. 32, 33.

³ Fr. Muzika, *Die schöne Schrift in der Entwicklung des lateinischen Alphabets*, Praha, 1965, Bd. I, S. 419–437, 440–466, 475–480, 530–533, 536–538; H. Gutzwiller, *min. veik.*, p. 385, 386; В. Н. Малов, *Происхождение современного писма. Палеография французских документов конца XV–XVIII в.*, Москва, 1975, с. 25–40, 57–81, 88–103; J. Słowiński, *Badania paleograficzne...*, s. 75; Л. И. Киселева, *Готический курсив XIII–XV вв.*, Ленинград, 1974, с. 120, 123; Fr. Steffens, *Lateinische Paläographie. 125 Tafeln in Lichtdruck mit gegenüberstehender Transkription nebst Erläuterungen einer systematischen Darstellung der Entwicklung der lateinischen Schrift*, Trier, 1903, S. XXVI–XXVIII.

Antrasis veiksny – gotikinio rašto klestėjimo laiku, XIV a. antrojoje pusėje⁴ – XV a. pradžioje, Italijoje ankstyvieji humanistai⁵ surado ir ėmė kopijuoti IX–XII a. karolingų minuskulu parašytus kodeksus⁶. Bernhardo Bischoffo nuomone, XIV–XV a. sandūroje ankstyvųjų viduramžių minuskulo (*die frühmittelalterliche Minuskel*) kopijavimas rašto istorijoje atvėrė naują epochą⁷. Pavelas Spunaras teigia, kad naujam antikinio palikimo Italijoje vertinimui rašto kultūroje (*in der Schriftkultur*) reikėjo naujo optinio simbolio ir juo tapo atrastasis karolingų minuskulas⁸. Martinas Rūthas humanistinio rašto iš karolingų minuskulo atsiradimą vadina svarbiausiu XV a. raštų raidos (*Schriftenentwicklung*) įvykiu⁹. Italijoje humanistams, o su laiku ir ne tik jiems vis plačiau kanceliarijose ir privačiai vartojant humanistinį raštą, vėliau ir raštinės humanistinį kursyvą, humanistiniam raštui ir raštinės humanistiniam kursyvui palengva plintant ir kitose Vakarų bei Vidu-

⁴ Jau XIII a. Šiaurės Italijoje literatūra domėjėsi aktyvūs pasauliečiai iš notarų ir teisėjų sluoksniu senose bažnytinėse bibliotekose aptiko ir į dienos šviesą iškėlė karolingų minuskulu parašytus retų ar pamirštų autorių veikalus. Juos naudojo savo kūriniuose. Tačiau jei ne Petrarkos įvairiapusės pastangos, šių radinių įtaka ilgam galėjo likti lokali. B. B i s c h o f f, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters. Grundlagen der Germanistik* 24, 3, unveränderte Auflage, Berlin, 2004, S. 305, 306.

⁵ H. F o e r s t e r, Th. F r e n z, *Abriss der lateinischen Paläographie*, 3., überarbeitete und um ein Zusatzkapitel „Die Schriften der Neuzeit“ erweiterte Auflage von Thomas Frenz, *Bibliothek des Buchwesens*, begründet von H. Widmann, hrsg. von St. Füssel, Bd. 15, 2004, S. 257–262; H. Z i m m e r h a c k l, Das Eindringen humanistischer Schriftformen in die Dokumentarschrift der kommunalen Behörden der Emilia Romagna im 15. Jahrhundert, *AD*, 1999, Bd. 45, S. 124, 129–131; Th. F r e n z, Das Eindringen humanistischer Schriftformen in die Urkunden und Akten der päpstlichen Kurie im 15. Jahrhundert, Teil I, ten pat, 1973, t. 19, p. 334, 335; P. H e r d e, Die Schrift der Florentiner Behörden in der Frührenaissance (ca. 1400–1460). Ein Beitrag zur Frage des Übergangs von der gotischen zur humanistischen Schrift, ten pat, 1971, t. 17, p. 302–305; B. B i s c h o f f, min. veik., p. 195, 196, 198, 306, 307; A. P e t r u c c i, *Breve storia della scrittura Latina. Nuova edizione riveduta e aggiornata*, Roma, 1992; A. H e s s e l, Die Entstehung der Renaissanceschriften, *Archiv für Urkundenforschung* (toliau – *AUF*), Bd. 13, 1935, S. 5–10; Fr. M u z i k a, min. veik., 1965, t. II, p. 14, 58, 60–63; Fr. S t e f f e n s, min. veik., p. XXIII, XXIV.

⁶ Istoriografijoje esama skirtingų nuomonių, kurio amžiaus kodeksus kopijavo ankstyvieji humanistai. Teigiama, kad tai buvo IX–XII a. kodeksai (H. Z i m m e r h a c k l, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., S. 129; Th. F r e n z, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., Teil. I, S. 334; M. S t e i n m a n n, Die humanistische Schrift und die Anfänge des Humanismus in Basel, *AD*, 1976, Bd. 22, S. 379, 380; Fr. M u z i k a, min. veik., t. II, p. 58, 61, 65; P. H e r d e, min. veik., p. 303, 304; A. H e s s e l, min. veik., p. 5; L. S a n t i f a l l e r, min. veik., p. 33. Nurodoma, kad vienais atvejais tai buvo X–XI a. (A. P e t r u c c i, min. veik., p. 163, 164), kitais – XI–XII a. kodeksai (A. P e t r u c c i, min. veik., p. 171). Kodeksai datuojamai XI–XII a. (H. F o e r s t e r, Th. F r e n z, min. veik., p. 262; Fr. S t e f f e n s, min. veik., p. XXIV).

⁷ B. B i s c h o f f, min. veik., p. 195.

⁸ P. S p u n a r, Die Rezeption der humanistischen Schrift in Böhmen und ihre semiotische Bedeutung, *Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung*, Nr. 32, *Paläographie* 1981. *Colloquium des Comité International de Paléographie*. München, 15–18. September 1981. Referate, 1982, München, S. 202.

⁹ M. R ū t h, Aufkommen und Verbreitung der humanistischen Kanzleikursive in den kommunalen Behörden der südlichen Toskana und Umbriens. Untersuchungen zu den Dokumentarschriften von Foligno, Perugia, Sein und Arrezo, Teil I, *AD*, Bd. 30, 1990, p. 225.

rio Europos valstybėse, susiklostė vadinamoji dviraštystė (*Zweischriftigkeit*)¹⁰. Taip nuo vėlyvųjų viduramžių pabaigos – naujaisiais laikais funkcionavo du lotyniškojo kursyvo tipai: gotikinis ir humanistinis¹¹. Kiekvienam jų buvo būdinga sava raida.

XVI–XVII a. ne vienoje Vakarų Europos valstybėje (pvz., Šventojoje Romos imperijoje, Anglijoje, Olandijoje, Prancūzijoje ir kt.) savu laikytas nacionalinis gotikinis kursyvas¹². Nacionaliniam gotikiniam kursyvui suteiktą savo rašto statusą liudija amžininkų vartoti jo pavadinimai. Pavyzdžiui, Prancūzijoje ir ne tik (pvz., Italijos kaligrafas Giovanni Battista (o Giambattista) Palatino) prancūziškasis gotikinis kursyvas vadintas *Lettre françoise, lettera Francese*¹³, Šventojoje Romos imperijoje – vokiškasis gotikinis kursyvas – *die deutsche Schrift, Fractura germanica* (vieno iš gotikinio raštinės rašto variantų pavadinimas) ir kt.¹⁴. Tuo tarpu iš Italijos kilęs humanistinis kursyvas interpretuotas kaip svetimas (nevokiškas, neprancūziškas ir kt.). Jis vadintas pagal kilmės vietą – *italica (Textus italicus, Italicana formata, lettre italienne cancellaresque* ir kt.)¹⁵.

¹⁰ Fr. Beck und L. Fr. Beck, *Die lateinische Schrift. Schriftzeugnisse aus dem deutschen Sprachgebiet vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Köln–Weimar–Wien, 2007, S. 59, 61, 104; Fr. Beck, Die „Deutsche Schrift“ – Medium in fünf Jahrhunderten deutscher Geschichte, *AD*, 1991, Bd. 37, S. 454.

¹¹ Fr. Beck und L. Fr. Beck, min. veik., p. 59–61; L. Santifaller, min. veik., p. 34–36; Th. Frenz, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., d. I, p. 287–297, 333–357, 360–406; Th. Frenz, Das Eindringen humanistischer Schriftformen in die Urkunden und Akten der päpstlichen Kurie im 15. Jahrhundert, Teil II, *AD*, Bd. 20, 1974, S. 384–418, 426–493; M. Růth, min. veik., d. I, p. 229–370; M. Růth, Aufkommen und Verbreitung der humanistischen Kanzleikursive in den kommunalen Behörden der südlichen Toskana und Umbries. Untersuchungen zu den Dokumentarschriften von Foligno, Perugia, Sein und Arrezo im 15. Jahrhundert, Teil II, *AD*, 1991, Bd. 37, S. 316–451; H. Zimmerhackl, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., S. 127–129, 134, 150, 184–191, 214, 228, 321–331; H. Zimmerhackl, Dokumentation der humanistischen Schriftentwicklung in den kommunalen Behörden von Bologna, Modena und Reggio Emilia im 15. Jahrhundert, *AD*, 2000, Bd. 46, S. 325–544; P. Herde, min. veik., p. 302–335; H. Gutzwiler, min. veik., p. 385, 386, 396–411, 421–429; M. Steinmann, min. veik., p. 376–437; J. Słowinski, *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku*, Lublin, 1992, s. 51–117; Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 419–437, 440–466, 475–480, 530–533, 536–538; Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 58–91; B. H. Малов, min. veik., p. 24–137; A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa, 1973, s. 179–189; K. Bobowski, *Ewolucja pisma neogotyckiego na Śląsku od początku XVI do połowy XX wieku*, Wrocław–Warszawa, 1992, s. 13; K. Górski, *Neografia gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX*, Wydanie trzecie, Warszawa, 1978, s. 11–14, 16–43; Fr. Steffens, min. veik., p. XXIII–XXVII.

¹² Fr. Beck und L. Fr. Beck, min. veik., p. 59, 61–63, 70–82; H. Gutzwiler, min. veik., p. 385, 386, 396–411, 421–429, lent. 13–16, 19–23, nr. 19–23, p. 478–485; L. Santifaller, min. veik., p. 4, 33, 36, 39–58, 64; Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 426–439, 451–460, 462, 463, 465–467, 476–483; Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 235; B. H. Малов, min. veik., p. 57–71, 88–101, lent. 31–38, 43–49; Fr. Steffens, min. veik., p. XXVI–XXVII, t. p. lent. 118b, 119ab, 120, 121abcd, 123ab.

¹³ Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 426, 428, 429.

¹⁴ *Three classics of Italian calligraphy, an unabridged reissue of the writing books of Arrighi, Tagliente and Palatino, with an introduction by Oscar Ogg*, New York, 1953, p. 178, 179, 186; L. Wagner, *Proba centum scripturarum. Ein Augsburger Schriftmusterbuch aus dem Beginn des 16. Jahrhunderts. Faksimile-Ausgabe. Mit einen Begleittext von Carl Wemer*, Leipzig, 1963, S. 32; Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 530.

¹⁵ L. Wagner, min. veik., p. 11, 31, 57; Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 236, 239.

Tačiau jau nuo XVI a. pradžios humanistinis kursyvas buvo tapęs privaloma išsilavinimo dalimi¹⁶. Valstybėse, o neretai ir regionuose, raštinėse ir tam tikrose aplinkose (pvz., universitetų, notarų, finansininkų ir kt.) klostėsi nuostatos, sąlygojusios gotikinio ir humanistinio kursyvų vartojimą¹⁷. Rašant nacionalinėmis kalbomis, priklausomai nuo valstybės, kanceliarijos ar raštinės, aplinkos, tekstų paskirties, pačių rašiusiųjų ir kt., dažniausiai, bet ne visada, vartoti įvairūs nacionalinio gotikinio kursyvo variantai¹⁸. Tekstai lotynų kalba buvo rašomi įvairiais humanistinio raštinės kursyvo variantais¹⁹. XVI–XVII a. nacionalinio gotikinio kursyvo ir tuo metu privalomo humanistinio kursyvo koegzistencija valstybėse klostėsi skirtingai. O tai lėmė nacionalinių gotikinių kursyvų raidos naujaisiais laikais ypatumus. Vienose valstybėse nacionaliniam gotikiniam kursyvui ėmė daryti įtaką humanistinis raštas ar humanistinis kursyvas (valstybėse tai vyko skirtingu laiku ir tempu), o kitose nacionalinis gotikinis kursyvas nepatyrė jokios humanistinio kursyvo įtakos²⁰. Skyrėsi nacionalinių gotikinių kursyvų (pvz., vokiškojo, prancūziškojo, angliškojo) duktas, raidžių pavidalai²¹.

Priešingai nei labai įvairūs nacionaliniai gotikiniai kursyvai, XVI–XVII a. Vakarų ir Vidurio Europos valstybėse vartotoms humanistinio kursyvo renesansinei bei barokinei atmainoms bei XVII a. pradžioje Prancūzijoje sukurtai ir po truputį kitose valstybėse plitusiai klasicistinei jo atmainai²² buvo būdingas bendraeuropinis universalumas. Valstybėse naudoti tokie patys humanistinio kursyvo atmainų variantai bei daugybė jų modifikacijų²³.

¹⁶ M. Steinmann, min. veik., p. 379.

¹⁷ Fr. Beck und L. Fr. Beck, min. veik., p. 59; L. Santifaller, min. veik., p. 34, 36; Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 434, 439, 455, 456, 466, 469, 537, 538; J. Słowiński, *Rozwój pisma lacińskiego...*, s. 51–113; A. Gieysztor, min. veik., p. 185–189; B. H. Малов, min. veik., p. 57–124.

¹⁸ Fr. Beck und L. Fr. Beck, min. veik., p. 59, 61–63; B. H. Малов, min. veik., p. 97–124; J. Słowiński, *Nauczanie pisania w szkołach toruńskich XVI–XVIII w.*, *Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich*, 1990, t. 55, nr 4, s. 21–42; K. Bobowski, min. veik., p. 13–33, 75–83, 101–126; K. Górski, *Neografia gotycka...*, s. 85–111; A. Gieysztor, min. veik., p. 184–187.

¹⁹ Fr. Beck und L. Fr. Beck, min. veik., p. 61, 97–102, 550–555, 566–571, 586–589, 598, 599; J. Słowiński, *Nauczanie pisania...*, s. 29–40.

²⁰ Fr. Beck und L. Fr. Beck, min. veik., p. 61; L. Santifaller, min. veik., p. 34–36; Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 434–439, 456–458, 464–470, 532, 534, 536–539; B. H. Малов, min. veik., p. 88–103, lent. 31–38, 43–49; H. Gutzwiller, min. veik., p. 396–411, 421–429, 478–485; A. Gieysztor, min. veik., p. 175, 185.

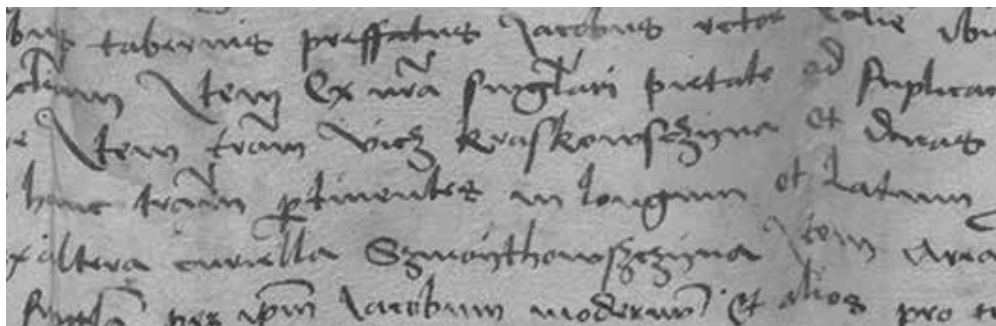
²¹ J. Neudörffer, *Ein gute Ordnung, vnd kurtze vnterricht, der fürnemsten grunde aus denen die Jungen, Zierlichs schreybens begirlich, mit besonderer kunst vnd behendigkeyt vnterricht vnd geübt möge[n] werden*, 1538, prieiga per internetą: <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de> [žr. 2020 04 16]; Fr. Beck und L. Fr. Beck, min. veik., p. 70–82, 360–363, 366–373, 376, 377, 380–407 ir kt.; L. Santifaller, min. veik., p. 39–58; Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 428–429, 445–469, 530–534, 536–539; B. H. Малов, min. veik., p. 88–103, lent. 31–38, 43–49.

²² J. Słowiński, *Rozwój pisma lacińskiego...*, s. 18, 118.

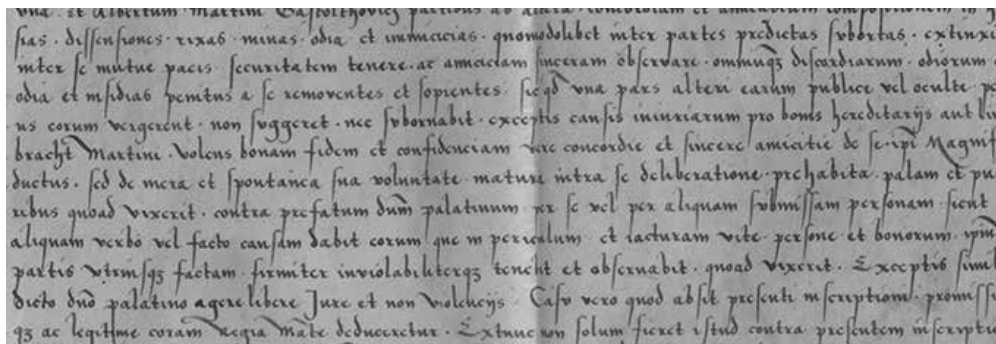
²³ Ten pat, p. 108, 131; B. H. Малов, min. veik., p. 82–87; Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 85; K. Bobowski, min. veik., p. 13.

Gotikinio ir humanistinio kursyvų koegzistavimas lėmė labai įvairaus mišriojo kursyvo susiformavimą, turinčio humanistinių ir gotikinių požymių²⁴ (žr. 1–3 pav.). XVI–XVII a. raštinės humanistinio kursyvo renesansinės, barokinės, klasicistinės atmainų ilgalaikiškumas lėmė, kad radosi ir sąlygiškai mišriomis vadinotinos humanistinio kursyvo versijos, kuriose yra renesansinių ir barokinių ar barokinių ir klasicistinių elementų²⁵.

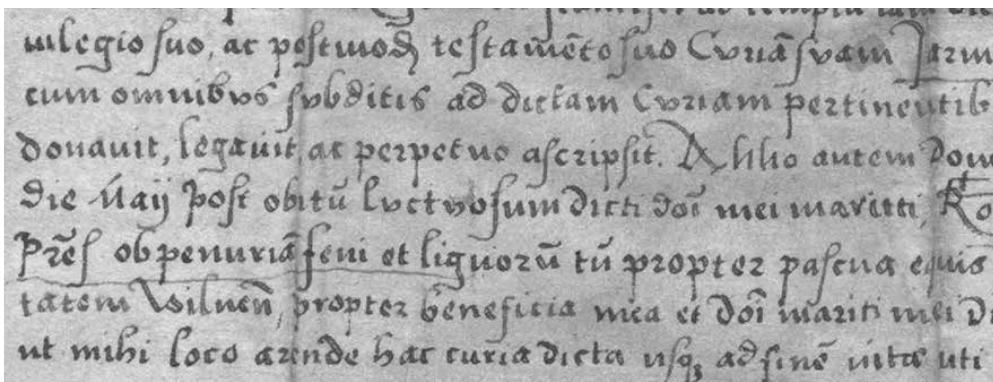
1 pav. Mišrusis kursyvas, jame maždaug po lygiai humanistinio ir gotikinio kursyvų elementų. 1520 m. rugpjūčio 21 d., *datum in Owantha*. Trakų vaivados Grigo (Astiko) sūnaus Jurgio dotacija. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (toliau – LMAVB), F6-115.

2 pav. Humanistinis kursyvas su gotikinio kursyvo elementais. 1511 m., *actum in conventione generali Brestensi*. Arbitrai patvirtina, kad jie sutaikė Albertą Goštautą su Vilniaus vaivada, LDK kancleriu Mikalojumi Radvila. LMAVB, F1-52.

²⁴Fr. Beck und L. Beck, min. veik., p. 61, 62; L. Santifaller, min. veik., p. 36, 58; B. H. Малов, min. veik., p. 118–121.

²⁵R. Čapaite, Lotyniškojo kursyvo įvairovė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje asmens autografo aspektu (XV a. paskutinis ketvirtis – XVI a.), *Ženklai, simboliai, prasmės. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimai pagalbinų istorijos mokslų aspektu*, sud. R. Čapaite, G. Zujienė, Vilnius, 2019, p. 221, 222, 224, 226–228.

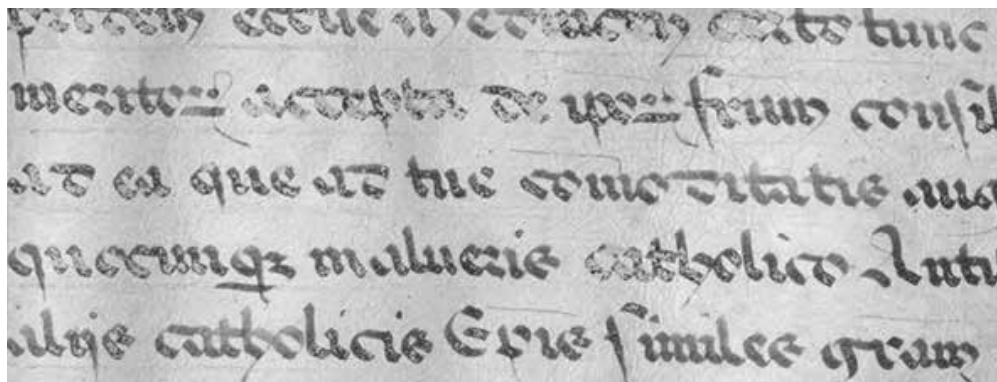
3 pav. Humanistinis kursyvas su gana gausiais gotikinio kursyvo elementais. 1543 m. gegužės 31 d., datum Vilnae. Žemaičių seniūno Motiejaus, Alberto sūnaus, Jonavičiaus Kločkos našlės Kotrynos Glebaitės dokumentas. LMAVB, F6-181.

XVI–XVII a. rašto mokytojai ir kaligrafai raštinei ir kanceliarijai sukurtiems įvairiems gotikinio ir humanistinio kursyvų variantams suteikdavo savus pavadinimus (pvz., gotikinio – *Lettera Longobarda Corrente*, *Compostorialis maior*, *Media rotalis*; humanistinio – *Cancellresca Romana*, *Cancellresca Romana Bastarda*, *Cancellaresca formata*, *Lettera Napolita*, *Lettera Rognosa*, *Notula poeticalis media*, *Notula curtana* ir kt.)²⁶. Savus pavadinimus turėjo senų tradicijų kanceliarijose vartoti specifiniai gotikinio kursyvo ar gotikinio rašto variantai (pvz., bulėms vartotas raštas – *lettera bollatica*, *Lettera di bolle Apostoliche*)²⁷ (žr. 4 pav.) bei tam tikrose aplinkose funkcionavę jų poreikius atliepiantys gotikinio kursyvo variantai (pvz., *merchantescha*, *Merchantile Romana* ir kt. *Lettera Notaresca*)²⁸.

²⁶ *Three classics of Italian calligraphy...*, p. 156, 157, 171–173, 181 ir kt.; L. Wagner, min. veik., p. 16, 19, 34, 47 ir kt.; Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 426, 429, 442–445, 456–458; t. II, p. 86, 90; A. Gieysztor, min. veik., p. 187; Th. Frenz, *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*, Series: *Historische Grundwissenschaften in Einzeldarstellungen*, Bd. 2, Stuttgart, 2000, S. 24–43; Th. Frenz, *Littera Sancti Petri. Zur Schrift der neuzeitlichen Papsturkunden*, AD, 1978, Bd. 24, S. 445–465; I. Ceccherini, *La lettera merchantescha nei trattati di scrittura del Cinquecento*, *Gazete du livre médiéval*, 2012, vol. 59, p. 1–21.

²⁷ *Three classics of Italian calligraphy...*, p. 85, 167; Th. Frenz, *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*, S. 24–43; Th. Frenz, *Littera Sancti Petri...*, S. 445–465; Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 442–445; A. Gieysztor, min. veik., p. 181, 182; Fr. Steffens, min. veik., p. XXVI.

²⁸ I. Ceccherini, min. veik., p. 1–21; Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 445–449; *Three classics of Italian calligraphy...*, Facsimile, p. 44, 45, 78, 158–166, 175.

4 pav. Lettera de bolle, 1568 m. lapkričio 17 d., datum Romae. Popiežiaus Pijaus V bulė. LMAVB, F6-228.

Tyrėjai, įvardydami naujųjų laikų lotyniškąjį kursyvą, remiasi kursyvo kilmės, kursyvo paskirties, chronologiniu, stiliaus, dukto, gotikinio kursyvo raidos vėlyvaisiais viduramžiais – naujais laikais pobūdžio kriterijais²⁹. Ne vienas istoriografijoje įsitvirtinęs terminas apibūdinamas kaip keliantis abejonių³⁰ ar gana kontroversiškas³¹, pabrėžiama, kad vartojamas atsižvelgiant į jo populiarumą dalykinėje literatūroje ir nesant kitų pasiūlymų³². Pažymima, kad terminas taikomas sąlygiškai³³. Toliau aptarsiu kelis terminus, jų sampratą ir vartojimo tendencijas.

Pirmausia – terminas *lotyniškasis kursyvas*. Istoriografijoje susiklostė dvi persipinančios jo vartojimo tendencijos. Viena – terminas *lotyniškasis kursyvas* taikomas rašto sistemos prasme, apimant gotikinį, humanistinį ir mišrųjį kursyvus³⁴. Antra – *lotyniškuoju kursyvu*, *lotyniškuoju raštu* (vok. *lateinische Schreibrschrift*, *Latein-Schreibrschrift*, *lateinische Kursive*, *Latein-Kursiv*, lenk. *kursywa lacińska*, *pismo lacińskie*) vadinamas

²⁹ J. Słowiński, *Badania paleograficzne...*, s. 91–97; E. Bošnjak, *Urkundenpaläographische Untersuchungen zum Übergang vom Spätmittelalter zur Frühen Neuzeit (15 und 16 Jh.)*, AD, 2009, Bd. 55, S. 282–285; T. N. Tacenko, *Zur Geschichte der deutsche Kursive im 16. Jahrhundert. Bemerkungen zur Entwicklung dieser Schrift anhand von Dokumenten einer Sammlung aus St. Petersburg*, ten pat, t. 38, 1992, p. 357–361; H. Gutzwiller, *min. veik.*, p. 385, 386, 396–411, 421–429; L. Santifaller, *min. veik.*, p. 34.

³⁰ A. Gieysztor, *min. veik.*, p. 187.

³¹ J. Słowiński, *Badania paleograficzne...*, s. 91, 92.

³² A. Gieysztor, *min. veik.*, p. 175, 185, 187.

³³ M. Steinmann, *min. veik.*, p. 379.

³⁴ Fr. Beck und L. Fr. Beck, *min. veik.*, p. 59–107; J. Słowiński, *Rozwój pisma lacińskiego...*, s. 16–118; B. H. Малов, *min. veik.*, p. 14, 34, 35, 57–71; A. Gieysztor, *min. veik.*, p. 179, 183, 185–187, 189; Fr. Steffens, *min. veik.*, p. XXIII–XXVII.

humanistinis kursyvas, taip jį skiriant nuo naujųjų laikų gotikinio kursyvo³⁵. Vis dėlto norisi pažymėti, kad turint omenyje, jog ir gotikinis, ir humanistinis kursyvai yra lotyniškosios rašto sistemos dalys, termino *lotyniškas kursyvas* vartojimas kaip *humanistinio kursyvo* sinonimo kelia nemažai abejonių.

Kalbant apie XVI–XVII a. lotynišką kursyvą, nemažai diskusijų kelia termino *gotikinis kursyvas* vartojimas. Istoriografijoje susiklostė kelios, neretai persipinančios termino *gotikinis kursyvas* sampratos ir kartu taikymo tendencijos. Viena jų sąlygiškai vadintina siauresniąja, kita – platesniąja. Siauresniąja samprata besiremiantys tyrėjai viduramžių gotikinį kursyvą skiria nuo naujųjų laikų gotikinio kursyvo ir *gotikiniu* vadina iki XV a. pabaigos vartotą gotikinį kursyvą³⁶. Jie teigia, kad vėlyvaisiais viduramžiais ir naujaisiais laikais Vokietijoje vartotas gotikinis kursyvas nebuvo veikiamas humanistinio rašto, todėl atliepia tolesnę tiesioginę gotikinio rašto raidą³⁷. Tuo jis skiriasi nuo kitų valstybių nacionalinių gotikinių kursyvų, anksčiau ar vėliau patyrusių humanistinio rašto ar humanistinio kursyvo įtaką. Dėl to, pasak Leo Santifaller, naujųjų laikų gotikinis kursyvas visai pagrįstai gali būti laikomas *vokiškuoju raštu* (*kann man diese Schrift mit Recht als deutsche Schrift bezeichnen*)³⁸. Platesniosios termino *gotikinis kursyvas* sampratos atstovai šį požiūrį ginčija, pažymi, kad ir kitose valstybėse, nors ir veikiamas humanistinio rašto ar humanistinio kursyvo, funkcionavo savas (nacionalinis) gotikinis kursyvas³⁹. Tuo remiantis naujųjų laikų gotikinis kursyvas, apimant nacionalinius kursyvus bei jų renesansinę, barokinę ir klasicistinę atmainas, vadinamas bendroju terminu *gotikinis kursyvas* (vok. *die gotische Kursive*), *gotikinis kursyvus raštas* (vok. *die gotische Kursivschrift*)⁴⁰. Šia prasme vartojamas terminas *gotikinio tipo kursyvūs raštai* (vok. *Kursivschriften des gotischen Typus*)⁴¹.

Naujųjų laikų *gotikinis kursyvas* (sinonimiškai *gotikinis raštas*) pagal chronologinį kriterijų vadinamas *vėlyvuoju gotikiniu kursyvu* (lenk. *kursywa późnogotycka*)⁴²,

³⁵ L. Santifaller, min. veik., p. 34; K. Bobowski, min. veik., p. 13; K. Górski, *Neografija gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX*, Wydanie trzecie, Warszawa 1978, s. 102; Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 236, 236 ir kt.; A. Hulshof, *Deutsche und lateinische Schrift in den Niederlanden (1350–1650)*, Bonn, 1918, S. XV.

³⁶ L. Santifaller, min. veik., p. 32, 33.

³⁷ H. Gutzwiller, min. veik., p. 385: [...] *ist die deutsche Schrift die geradlinige Weiterentwicklung der gotischen Schrift*. L. Santifaller, min. veik., p. 32, 33.

³⁸ H. Gutzwiller, min. veik., p. 385, 386; L. Santifaller, min. veik., p. 34.

³⁹ T. N. Tacenko, min. veik., p. 357; K. Górski, *Neografija gotycka...*, s. 7.

⁴⁰ Fr. Muzika, min. veik., t. I, 434–439, 456–458, 464–470, 532, 534, 536–539; В. Н. Малов, min. veik., p. 35, 57 ir kt.; A. Gieysztor, min. veik., p. 179, 183, 185, 186, 187, 189; Fr. Steffens, min. veik., p. XXVI–XXVII.

⁴¹ Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 417, 418 ir kt.

⁴² A. Gieysztor, min. veik., p. 183, 185.

naujųjų laikų gotikiniu kursyvu (lenk. *nowożytnie pismo gotyckie*)⁴³, postgotikiniu raštu (lenk. *pismo postgotyckie*)⁴⁴, neogotikiniu kursyvu (vok. *die Neugotische Kursive*)⁴⁵, neogotikiniu raštu (lenk. *pismo neogotyckie*)⁴⁶. Terminas *neogotikinis kursyvas* yra ginčijamas⁴⁷. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad terminą kvestionavęs Aleksandras Gieysztoras nevengė jį vartoti⁴⁸. Remiantis chronologiniu kriterijumi ir kursyvo nacionalumu taikomi terminai ar nusakymai *neogotikinis vokiškasis raštas* (vok. *neugotisch-deutsche Schrift*)⁴⁹.

Valstybėse funkcionavę nacionaliniai gotikiniai kursyvai vadinami pagal valstybę (pvz., nyderlandų raštu (*Niederlandtsche Lettern*)⁵⁰, vokiškuoju kursyvu (vok. *die deutsche Kursive*)⁵¹, prancūziškuoju kursyvu (vok. *französische Kursiv*, rus. *французский курсив*), gotikinio tipo prancūziškasis dokumentų kursyvas (vok. *französische Urkundenkursiv des gotischen Typus*)⁵². Turint omenyje vokiškojo gotikinio kursyvo vartojimo arealą naujaisiais laikais, diskutuojamas sukurtas terminas *Vidurio Europos raštas* (vok. *mittel-europäische Schrift*)⁵³. Vartojami nacionalinių kursyvų atmainų ar variantų pavadinimai. Kalbant apie angliškąjį kursyvą pasitelkiami trijų jo pagrindinių atmainų pavadinimai (*chancery hand, court hand, secretary hand*)⁵⁴, apie vokiškąjį gotikinį kursyvą – taip pat trijų pagrindinių jo atmainų pavadinimai: *Fraktur* (žr. 7 pav.), *Kanzlei* (*die Kanzleischrift*) (žr. 5, 6, 7 pav.), *Kurrente* (*die Kurrentschrift*) (žr. 5, 6, 7 pav.); prancūziškojo kursyvo variantų pavadinimai *lettre financière, lettre courante, lettre pleine* ir kt.⁵⁵

Įvardijant vokiškojo gotikinio kursyvo atmainas remiamasi stiliaus ir dukto kriterijais. Kalbant apie XVI a. gotikinio raštinės kursyvo atmainas vartojami šie terminai: *Renaissance-Kanzlei, Frührenaissance-Kanzlei, Spätrenaissance-Kurrente, Spätrenaissance-Kanzlei*,

⁴³ Ten pat, p. 187; H. Gutzwiller, min. veik., p. 396, 397; Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 460–470.

⁴⁴ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 17, 51–69.

⁴⁵ T. N. Tacenko, min. veik., p. 358.

⁴⁶ A. Gieysztor, min. veik., p. 188; K. Górski, *Neografia gotycka...*, s. 7–16; K. Górski, *Zarys dziejów pisma neogotyckiego w Polsce (od w. XVI), Archeion*, t. 51, 1969, s. 117–126.

⁴⁷ A. Gieysztor, min. veik., p. 187; J. Słowiński, *Badania paleograficzne...*, s. 92.

⁴⁸ A. Gieysztor, min. veik., p. 188; J. Słowiński, *Badania paleograficzne...*, s. 92.

⁴⁹ E. Bošnjak, min. veik., p. 283; A. Gieysztor, min. veik., p. 185.

⁵⁰ Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 456.

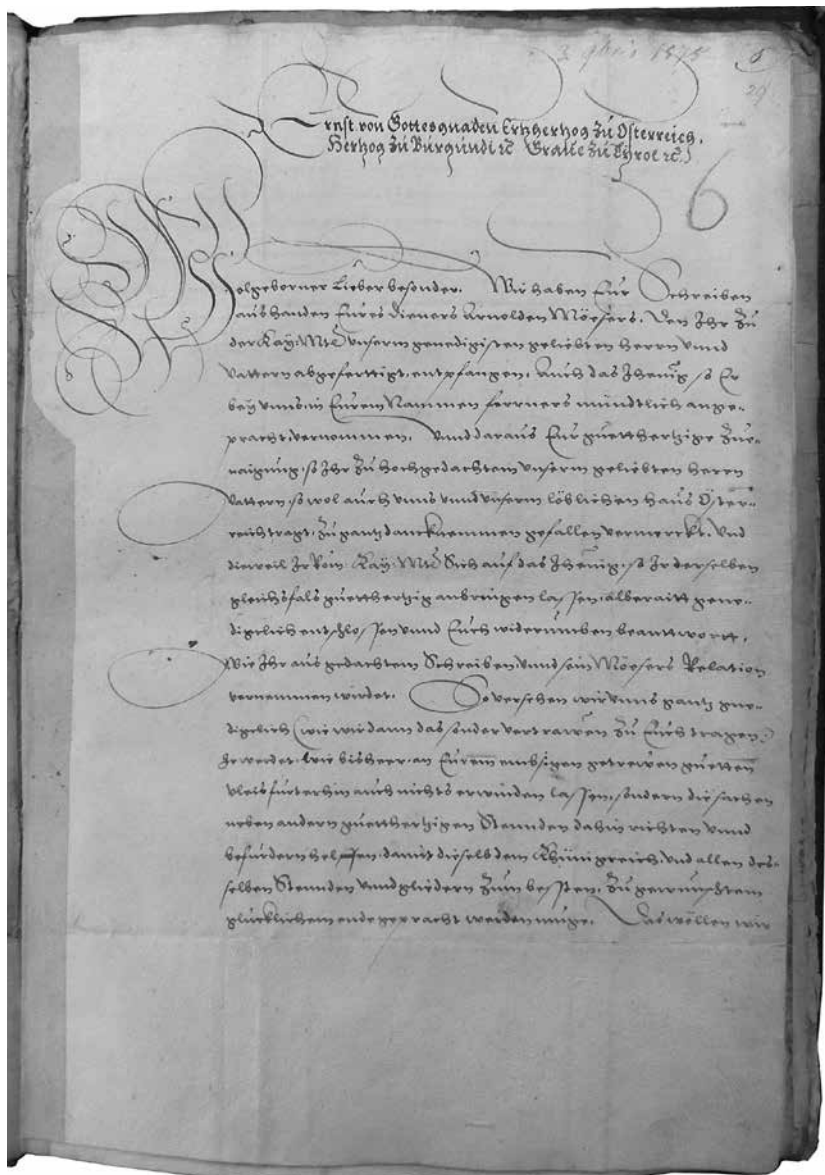
⁵¹ Fr. Beck und L. Fr. Beck, min. veik., p. 61–63, 81–90; Fr. Beck, min. veik., p. 461–466; T. N. Tacenko, min. veik., p. 362; A. Gieysztor, min. veik., p. 187; Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 426–439, 455–472 ir kt.

⁵² Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 426, 429, 433 ir kt.; B. H. Малов, min. veik., p. 57, 92 ir kt.

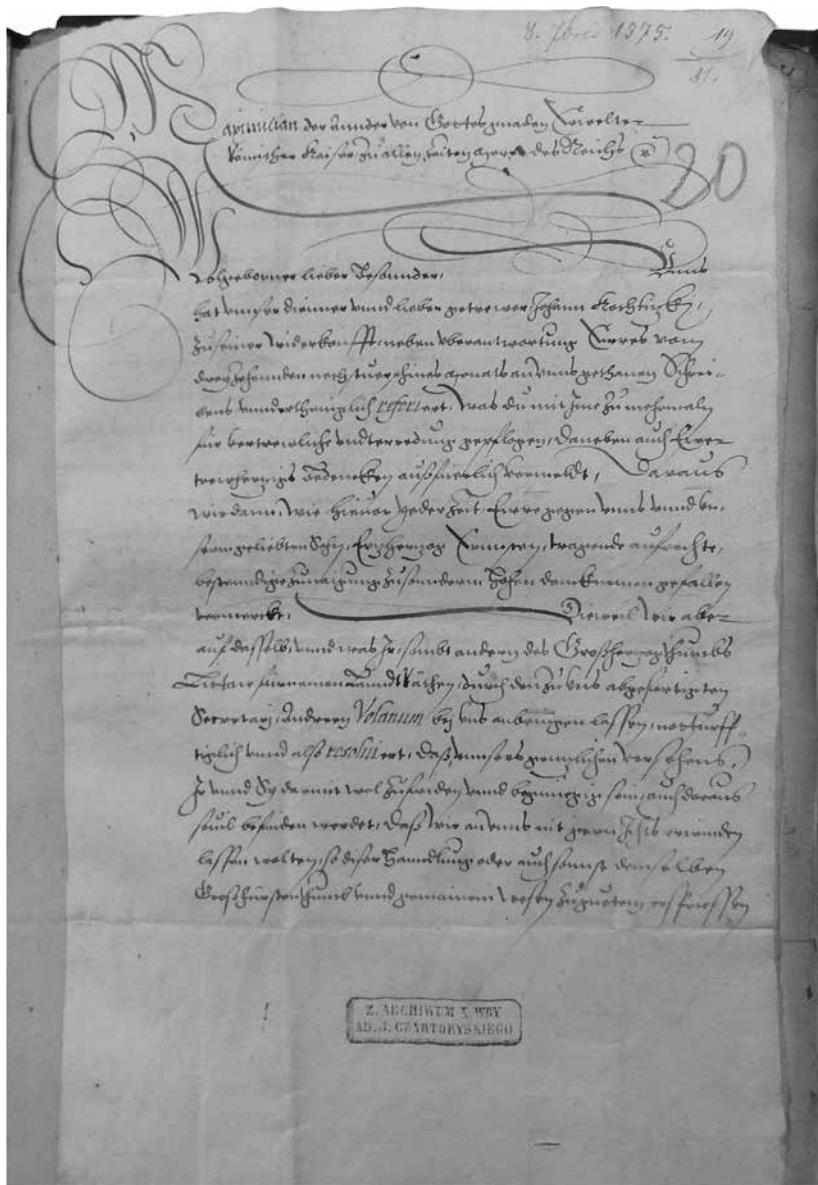
⁵³ E. Bošnjak, min. veik., p. 283; T. N. Tacenko, min. veik., p. 358.

⁵⁴ Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 459–469; A. Gieysztor, min. veik., p. 185, 186.

⁵⁵ Fr. Beck und L. Fr. Beck, min. veik., p. 59, 61–63; Fr. Beck, *Die „Deutsche Schrift“*, S. 461–469; H. Gutzwiller, min. veik., p. 396, 397; E. Bošnjak, min. veik., p. 284; Fr. Muzika, min. veik., t. I, p. 426, 434–439, 458, 459, 460, 464–470, 529–542; A. Gieysztor, min. veik., p. 183–186, 188–190.

5 pav. Vokiškojo gotikinio kursyvo atmainos: titulūra – Kanzlei, likęs laiško tekstas – Kurrente. 1575 m. lapkričio 3 d. erchercoگو Ernesto Habsburgo laiškas Jonui Chodkevičiui, LDK maršalui ir Livonijos valdytojui. Muzeum Narodowe w Krakowie (toliau – MNK), rkps-2238, nr. 6 (Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie).

6 pav. Vokiškojo gotikinio kursyvo atmainos: *Maximilian – Kanzlei*, likęs laiško tekstas – *Kurrente*, žodžiai lotynų kalba – XVI a. pirmosios pusės humanistiniu renesansiniu kursyvu (*italica*). 1575 m. rugsėjo 8 d. Šventosios Romos imperatoriaus Maksimiliano II laiškas Jonui Chodkevičiui. MNK, rkps-2238, nr. 20 (Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie).

7 pav. Vokiškojo gotikinio kursyvo atmainos: invokacija – die Fraktur, dokumento tekstas – die Kurrente, svarbesnės frazės – die Kanzlei. 1570 m. kovo 15 d. Gotthardo von Kettlerio, Kuršo kunigaikščio, dokumentas. Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie (AGAD) dok. perg. nr. 5999.

Hochrenaissance-Kurrente, Frührenaissance-Kurrente, Hochrenaissance-Kurrente; XVI a. antrosios pusės – XVII a. pirmosios pusės – *Frübarock-Fraktur, Frübarock-Kurrente*; XVII a. pirmosios pusės – *Hochbarock-Kanzlei, Hochbarock-Kurrente*, XVII a. antrosios pusės – *Hochbarock-Kurrente, Spätbarok-Kurrente*⁵⁶.

Istoriografijoje atkreiptas dėmesys į termino *humanistinis raštas* (apimant ir raštinės humanistinį kursyvą, ir humanistinį raštinės raštą) pagrįstumo problemą. Pažymima, kad XV a. viduryje–pabaigoje⁵⁷, o tuo labiau naujaisiais laikais humanistinis kursyvas buvo gerokai nutolęs nuo savo pirmeivio karolingų minuskulo⁵⁸. Nuo XVI a. pradžios jis, kaip minėta, buvo privaloma išsilavinimo dalis ir iš rašto nebebuvo galima pažinti humanisto tikrąja to žodžio prasme. Dėl to nuo to laiko terminas *humanistinis raštas* vartojamas tik kaip rašto tipo (*Gattungsbezeichnung*) pavadinimas, kurį galima istoriškai paaiškinti⁵⁹. Tad terminas *humanistinis raštas*, pabrėžiant jo sąlygiškumą, taikomas ne tik

⁵⁶ Fr. Beck und L. Fr. Beck, min. veik., p. 327, 361, 363, 367, 369, 371, 373, 377, 381, 383, 385, 387, 389, 391, 393, 409, 419, 421, 427, 429, 431, 433, 445, 447, 457, 459, 461 ir kt.

⁵⁷ H. Z i m m e r h a c k l, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., S. 260, 261; H. Z i m m e r h a c k l, Dokumentation der humanistischen Schriftentwicklung..., S. 402.

⁵⁸ B. H. M a л о в, min. veik., p. 43.

⁵⁹ M. S t e i n m a n n, min. veik., p. 379: [...] seit dem Anfang des 16. Jahrhunderts stand sie [die humanistische Schrift – R. Č.] nun als Atribut etwa für zeitmäßige Bildung, und es ist von da an nicht mehr möglich, aus der Schrift den Humanisten in vollen Sinne des Wortes zu erkennen. „Humanistische“ Schrift ist von dieser Zeit an eine reine Gattungsbezeichnung, das Prädigt sich nur noch historisch erklären.; H. Z i m m e r h a c k l, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., S. 260, 261; H. Z i m m e r h a c k l, Dokumentation der humanistischen Schriftentwicklung..., S. 402.

XV a. funkcionavusiems jo knygų rašto ir raštinės kursyvo variantams, bet ir vėlesnėms XVI a. Italijoje bei XVII a. už jos sienų susiformavusioms humanistinio raštinės kursyvo atmainoms ir jų variantams⁶⁰. Šia reikšme vartojami ir terminai *humanistinis kursyvas*, *humanistinis raštas*, *humanistinis kanceliarinis kursyvas*⁶¹.

XVI–XVII a. humanistinis kursyvas smarkiai kito. Įvardydami jo atmainas tyrėjai remiasi kilmės (*italika*), dukto, chronologiniu (*ankstyvasis*, *vėlyvasis*), stiliaus (*renesansinis*, *barokinis*), paskirties (t. y. raštinės raštas) kriterijais, sinonimiškai vartoja terminus.

XVI a. raštinės humanistinio kursyvo madas diktavo Italijos kaligrafai⁶². Pagal kilmės vietą ar kilmės vietą ir ištakas humanistinis kursyvas vadinamas *itališkuoju kursyvu* (rus. *итальянский курсив*, vok. *die italienische Kursiv*), *itališkuoju humanistiniu kursyvu* (rus. *итальянский гуманистический курсив*), *itališkuoju raštu* (rus. *итальянское письмо*), *italika* (lenk. *italika*), *humanistine italika* (lenk. *humanistyczna italika*)⁶³. Pagal radimosi vietą ir paskirtį – *kanceliarine italika* (lenk. *italika kancelaryjna*), *itališkuoju kanceliarijos raštu* (vok. *die italienische Kanzleischrift*), *itališkuoju renesansiniu kursyvu* (vok. *die italienische Renaissance-Kursiv*)⁶⁴. Remiantis chronologiniu kriterijumi XVI a. pirmosios pusės humanistinis kursyvas vadinamas: *XVI a. pirmosios pusės humanistiniu kursyvu* (rus. *гуманистический курсив первой половины XVI в.*), *ankstyvuoju humanistiniu kursyvu* (rus. *ранний гуманистический курсив*), apibendrintai – XVI a. itališkasis humanistinis kursyvas (rus. *итальянский гуманистический курсив*)⁶⁵.

XVI a. pirmojoje pusėje kaligrafai orientavosi į gerai įskaitomą raštą. Siekiant išsaugoti aiškumą ir taisyklingas raidžių formas, XVI a. pirmosios pusės raštinės humanistinis kursyvas buvo pieštinio ar pusiau kursyvaus (žodžiuose raidės nesujungtos arba sujungtos nekursyviai), aštraus ar gana aštraus dukto (žr. 8, 9 pav.). To laiko kaligrafai savo veikaluose pateikdavo itin įvairių minėto kursyvo variantų pavyzdžių⁶⁶. Janas Słowiński nurodo tris šio kursyvo (autoriaus terminu *italikos*) atmainas, kurios skiriasi raidžių padėtimi eilutės atžvilgiu, raidžių iškeltine ar nuleistine⁶⁷. Vienai jų buvo būdingos tiesios raidžių

⁶⁰ M. Steinmann, min. veik., p. 379; J. Słowiński, *Rozwój pisma lacińskiego...*, s. 18.

⁶¹ H. Gutzwiller, min. veik., p. 418–421; T. N. Tacenko, min. veik., p. 357; Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 73, 74, 85, 86; K. Bobowski, min. veik., p. 11; J. Słowiński, *Rozwój pisma lacińskiego...*, s. 18, 70–118; B. H. Малов, min. veik., p. 41–86; Fr. Steffens, min. veik., p. XXIV–XXVI.

⁶² B. H. Малов, min. veik., 42.

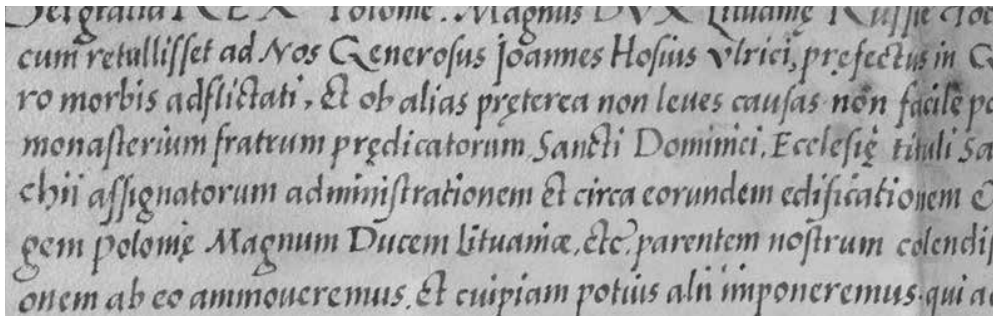
⁶³ J. Słowiński, *Rozwój pisma lacińskiego...*, s. 18, 68, 78, 84, 87, 92–107, 116, 193, 202–206; K. Bobowski, min. veik., p. 13, 26, 27; A. Gieysztor, min. veik., p. 175–181, 183, 185, 191; B. H. Малов, min. veik., p. 42, 81–83, 86, 87; Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 90, 236; K. Górski, *Zarys dziejów pisma...*, s. 119, 120.

⁶⁴ A. Gieysztor, min. veik., p. 178–180; Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 79, 82, 85, 86, 89.

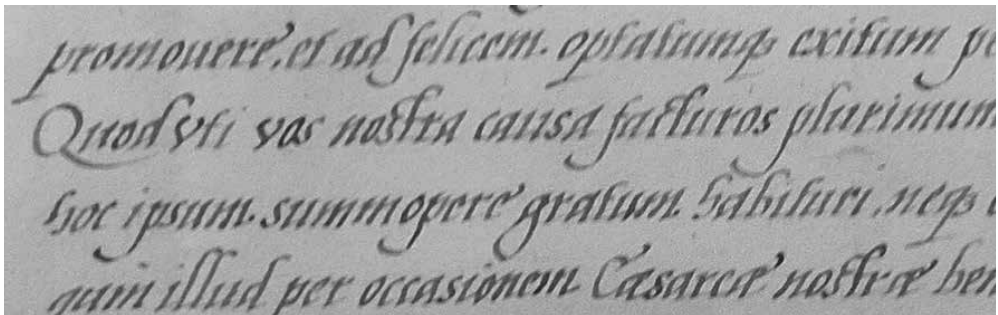
⁶⁵ B. H. Малов, min. veik., p. 42, 55, 115.

⁶⁶ *Three classics of Italian calligraphy...*

⁶⁷ J. Słowiński, *Rozwój pisma lacińskiego...*, s. 92, 202, Tabl. A 27a, b, c.

8 pav. XVI a. pirmosios pusės raštinės humanistinis renesansinis kursyvas (*italica*).
1545 m. gegužės 4 d. *actum et datum Vilnae*. Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto dokumentas. LMAVB, F1-141.

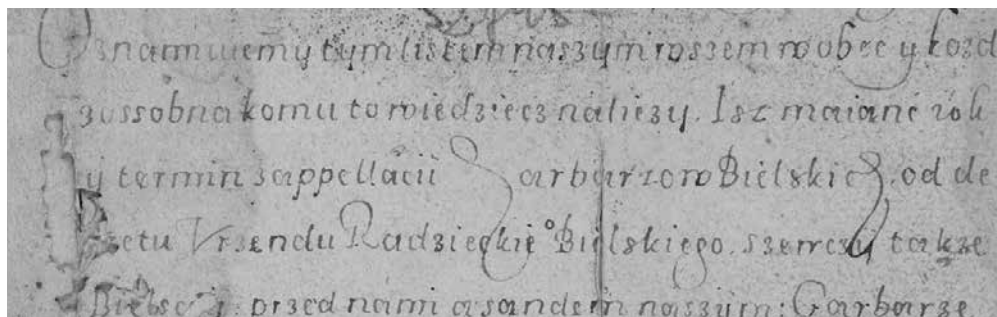

9 pav. XVI a. pirmosios pusės raštinės humanistinis renesansinis kursyvas (*italica*).
1574 m. liepos 7 d. Viena, Šventosios Romos imperatoriaus Maksimiliano II laiško Jonui Chodkevičiui, LDK maršalui ir Livonijos valdytojui, fragmentas. MNK, rkps-2238, nr. 14 (Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie).

vertikalės, raidžių iškeltinė ar nuleistinė irgi tiesi. Kartais iškeltinės viršūnėje ar nuleistinės apačioje brūkštelėtas įžambus serifas. Kitai atmainai – raidžių iškeltinės viršūnė truputį užlenkta į dešinę, o nuleistinė užbaigiant truputį užlenkta į kairę. Raidžių lankai aštrūs, dažnai suaptakinto trikampio formos⁶⁸. Pasak J. Słowińskiego, trečiajai atmainai būdingi supervalinti raidžių lankai, neaukštos vertikalės ir raidžių iškeltinė bei neilga nuleistinė. Iš-keltinės viršūnėje bei nuleistinės apačioje suformuotas nedidelis trikampėlis (žr. 10 pav.)⁶⁹.

⁶⁸ *Three classics of Italian calligraphy...*, p. 7–10, 15–17, 20–23, 28, 31, 69–74, 101, 131–135, 138, 139, 142–152, 154–157; В. Н. Малов, *min. veik.*, p. 43–47; J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 92; Fr. Muzika, *min. veik.*, t. II, p. 70, 71, 74–82.

⁶⁹ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 92.

10 pav. Humanistinis renesansinis raštinės raštas (*italica*), 1586 m. lapkričio 3 d. Varšuva, Lenkijos karalienės ir Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Onos Jogailaitės Belsko miesto odininkų ir batsiuvių cechų sujungimo į vieną cechą patvirtinimas. Vilniaus universiteto biblioteka (toliau – VUB), F 48-32745.

XVI a. antrojoje pusėje Italijoje susiformavo su baroku siejama⁷⁰ humanistinio kursyvo atmaina. 1560 m. jos pavyzdžių pateikė Giovanni Francesco Cresci⁷¹. Kaligrafas naująjį kursyvą pavadino *cancellaresca corsiva*⁷². Pagrindiniai šio kursyvo požymiai yra raidžių *b, d, f, h, k, l*, ilgosios *s* iškeltinės viršūnėje suformuotas pastorinimas, vadinamoji *testeggiata* (galvelė) arba daryta kilpelė, o raidžių *f, p, q, s* ilgosios nuleistinė užbaigta įžulnia ar horizontalia pėdele arba kilpele (žr. 11–15 pav.). Galutinai šis kursyvas susiformavo XVI a. pabaigoje. Vėlyvajai jo versijai buvo būdingos suvytos raidės, pvz., *f, p, B, P* (žr. 15 pav.)⁷³.

Tyrėjai šį kursyvą vadina *itališkąja humanistine bastarda* (lenk. *włoska bastarda humanistyczna*), sinonimiškai *itališkąja bastarda* (lenk. *włoska bastarda*), *itališkąja kanceliarine bastarda* (lenk. *włoska bastarda kancelaryjna*), tiesiog – *bastarda*⁷⁴. Remiantis chronologiniu kriterijumi šis kursyvas vadinamas: *XVI a. antrosios pusės humanistiniu kursyvu* (rus. *гуманистический курсив второй половины XVI в.*), *vėlyvuuoju humanistiniu kursyvu* (rus. *поздний гуманистический курсив*), *vėlyvuuoju itališkuoju kanceliariniu kursyvu* (rus. *поздний итальянский канцелярски курсив*),

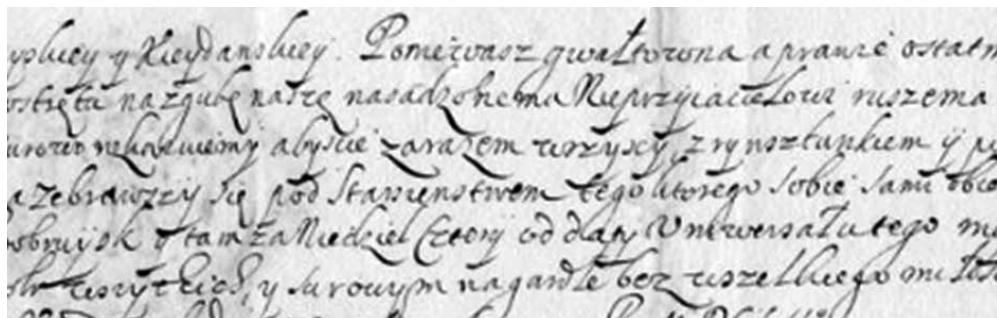
⁷⁰ Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 234–241; B. H. Малов, min. veik., p. 54 A. Gieysztor, min. veik., p. 179–18.

⁷¹ G. F. Cresci, *Il Perfetto Cancellaresco Corsivo*, Roma, M.D. LXXIX. [1579], prieiga per internetą: <https://archive.org/details/ilperfetocancel00cres/page/n4/mode/2up> [žr. 2020 04 16]; J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 104–113; B. H. Малов, min. veik., p. 51–56; A. Gieysztor, min. veik., p. 179–181, Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 234; A. Petrucci, min. veik., p. 198–200.

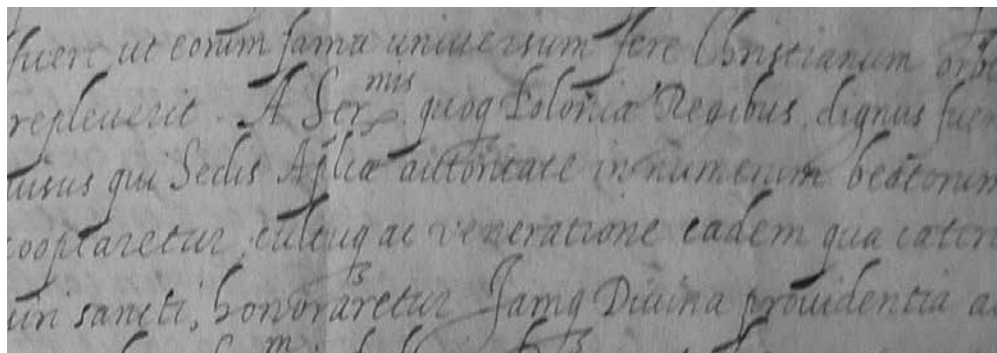
⁷² G. F. Cresci, min. veik.; J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 104.

⁷³ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 105, 107–109.

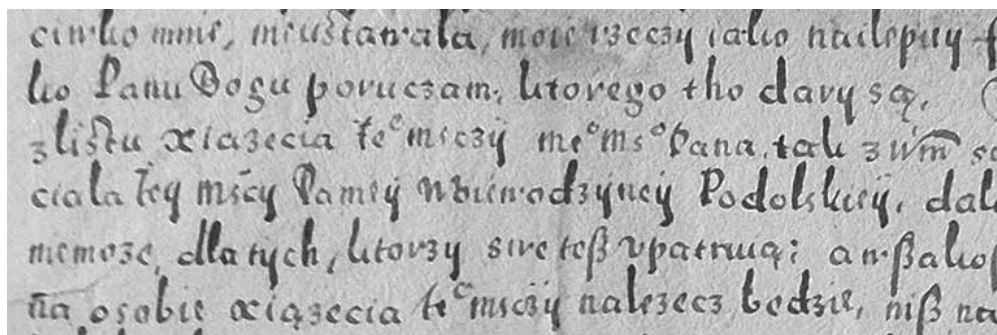
⁷⁴ A. Gieysztor, min. veik., p. 181, 183, 184; J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 18, 104–112.

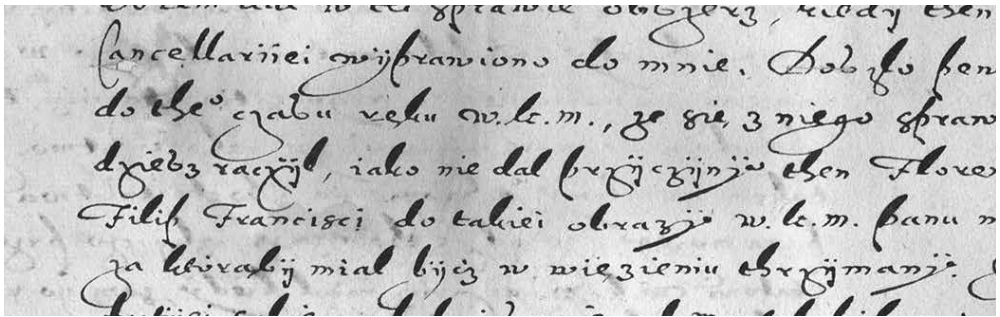
11 pav. Itališkoji humanistinė bastarda (*testeggiata* stiliaus kursyvas). 1652 m. birželio 20 d. Kėdainiai, Boguslavo Radvilos įsakas Naujamiesčio ir Kėdainių bajorams (universalas). VUB, F4-(A231)17993.

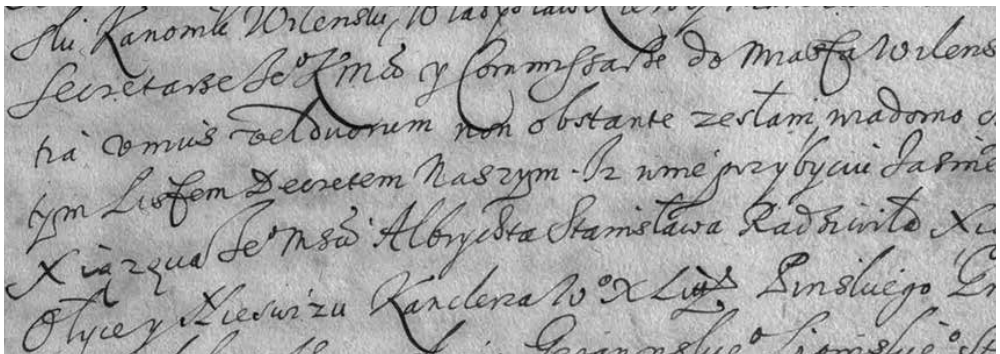
12 pav. Itališkoji humanistinė bastarda (*testeggiata* stiliaus kursyvas). 1589 m. kovo 18 d. Varšuva, Vilniaus vyskupo Jurgio Radvilos laiško popiežiui Sikstui V fragmentas. MNK, rkps-2573, nr. 9 (Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie).

13 pav. Itališkoji humanistinė bastarda (*testeggiata* stiliaus kursyvas). 1591 m. rugsėjo 13 d. iš Lachovičių, Jono Karolio Chodkevičiaus laiško Severinui Chamcai fragmentas. MNK, rkps-3236, nr. 26 (Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie).

14 pav. Itališkoji humanistinė bastarda (*testeggiata* stiliaus kursyvas). 1598 m. gegužės 27 d. Krokuvu, Krokuvos kardinolo Jurgio Radvilos laiško Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui fragmentas. PAN Biblioteka Kórnicka rinkiniai, rkp. 290, nr. 14, l. 114.

15 pav. Itališkoji humanistinė bastarda (*testeggiata* stiliaus kursyvas). 1647 m. rugpjūčio 5 d. Vilnius, Pranciškaus Dolmato Isajkowskio (*Franciszek Dolmat Isaykowski*), LDK referendoriaus ir raštininko, [...]. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo komisijos dekretas. LMAVB, F273-796.

vėlyvąją *cancellaresca* (rus. *поздняя cancellaresca*) sinonimiškai *testeggiata stiliaus kursyvu*⁷⁵. Jis vadinamas tiesiog *humanistiniu kanceliarijos raštu* (vok. *die humanistische Kanzleischrift*)⁷⁶; *itališkuoju raštinės raštu* (vok. *die italienische Kanzleischrift*)⁷⁷. Itin dažnos įvairios termino *kancelaresca* variacijos: *kancelareska* ir *itališkoji cancellaresca* (lenk. *włoska cancellaresca*, rus. *итальянская cancellaresca*, *поздняя cancellaresca*)⁷⁸,

⁷⁵ В. Н. Малов, *min. veik.*, p. 55, 56, 112–115.

⁷⁶ H. Gutzwiler, *min. veik.*, p. 421.

⁷⁷ Fr. Muzika, *min. veik.*, t. II, p. 235 ir kt; Fr. Steffens, *min. veik.*, p. XXVI.

⁷⁸ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 18, 104–116; K. Górski, *Zarys dziejów pisma...*, s. 119–123; В. Н. Малов, *min. veik.*, p. 113, 115.

cancellaresca moderna, itališkoji cancellaresca moderna (vok. *italienische cancellaresca moderna*)⁷⁹.

Vis dėlto termino *cancellaresca* taikymas vien *testeggiata* stiliaus kursyviui yra diskutuotinas. Apibūdinimas *cancellaresca* terodo, jog tai raštinei skirtas kursyvas⁸⁰. Pavyzdžiui, Armando Petrucci XIV a. kancelarijose ir notariatuose vartotą gotikinį kursyvą nuo atsainaus iki kaligrafinio vadina *la minuscula cancellaresca*⁸¹. Įvairios termino *cancellaresca* variacijos taikomos įvardijant XV a. raštinėse vartotą kursyvą, ir ne tik humanistinį (vok. *Cancellaresca italica, die humanistische Cancellaresca*)⁸², bet ir XIV a. gotikinį raštinės kursyvą *die cancellaresca italiana*⁸³ ar mišrųjį (vok. *Cancellaresca-Schriften*)⁸⁴. Abejonių kelia ir *itališkosios humanistinės bastardos* vadinimas *cancellaresca moderna*⁸⁵. Rašto apibūdinimas *moderna* arba *nova* atsirado XIII a. antrojoje pusėje⁸⁶, o XIV a. pradžioje pasirodo kaip rašto (kuriu parašytas kodeksas) apibūdinimas sandėrių dėl knygų sutartyse⁸⁷. Ankstyvieji humanistai *littera moderna* arba *littera nova* vadino gotikinę tekstūrą (*gotische Textura*), o savo atrastą ir kopijuotą karolingų minuskulą įvardijo *littera antiqua, scriptura antiqua*⁸⁸.

Atkreiptinas dėmesys, kad terminą *itališkoji humanistinė bastarda* ir *cancellaresca* tyrėjai vartoja nevienodai. Terminu *cancellaresca* (t. y. kalbama apie *itališkąją humanistinę bastardą*) apibūdinamas visas barokinis humanistinis kursyvas. Nuo kaligrafinio iki atsainaus⁸⁹. Kaligrafinė itališkoji humanistinė bastarda vadinama *cancellaresca formata*⁹⁰. Tačiau reikia turėti omenyje, kad tai yra XVI a. kaligrafų terminas, kuriu vadinti

⁷⁹Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 234–239.

⁸⁰Th. Frenz, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., Teil I, S. 336, 341–343; Teil II, S. 482–485, 488, 493.

⁸¹A. Petrucci, min. veik., p. 150–153.

⁸²Th. Frenz, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., Teil I, S. 336, 341–343; Teil II, S. 482–485, 488, 493.

⁸³Th. Frenz, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., Teil I, S. 336, 8 nuoroda.

⁸⁴H. Zimmerhackl, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., S. 134, 135.

⁸⁵Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 234, 236–239.

⁸⁶H. Zimmerhackl, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., S. 130; M. Steinmann, min. veik., 382.

⁸⁷H. Zimmerhackl, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., S. 130.

⁸⁸M. Steinmann, min. veik., p. 382; H. Zimmerhackl, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., S. 131; Th. Frenz, Das Eindringen humanistischer Schriftformen..., Teil I, S. 303, 335; Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 58; A. Hessel, min. veik., p. 8, 9; J. Słowiński, *Littera antiqua w polskiej średniowiecznej terminologii pisarskiej, Annales universitatis Mariae Curie – Skłodowska. Lublin – Polonia*, vol. XLV, Sectio F, 1990, s. 291; B. H. Малов, min. veik., p. 41.

⁸⁹A. Gieysztor, min. veik., p. 181, 183; K. Górski, *Zarys dziejów pisma...*, s. 119–123.

⁹⁰K. Bobowski, min. veik., p. 27.

labai įvairūs ir renesansinio, ir barokinio humanistinio kursyvo variantai⁹¹. J. Słowiński *itališkąja humanistine bastarda* vadina nekaligrafinę, mažiau dekoratyvią šio kursyvo versiją. Jai būdinga išskeltinėje vietoj lašo formos pastorinimo daroma kilpa. Kaligrafinį *testeggiata* stiliaus kursyvą tyrėjas vadina *kancelareska*⁹².

Priklausomai nuo dukto vartojami humanistinio raštinės kursyvo atmainų ir variantų pavadinimai: *Antiqua-Minuskel*, *Antiqua-Kursive*; XVI a. pirmosios pusės kursyvas pavadintas *Renaissance-Antiqua-Kursive*, *Renaissance-Antiqua-Cancellaresca*; XVI a. antrosios pusės kursyvas – *Frühbarok-Antiqua-Cancellaresca*, *Frühbarok-Antiqua-Minuskul*, *Frühbarok-Antiqua-Kursive*; XVII a. antrosios pusės – *Hochbarok-Antiqua-Kursive*⁹³.

Tyrėjai pasitelkia ir XVI a. Italijos kaligrafų vartotus terminus, kuriais kaligrafai vadino savo sukurtus raštinei skirtu humanistinio kursyvo variantus, pvz., *lettera cancellaresca*, *corsiva cancellaresca*, *cancellaresca*, *cancellaresca romana*, *cancellaresca romanaformata* ir kt.⁹⁴ Tokiais atvejais pabrėžiama, kad neretai tuo pačiu terminu būdavo pavadinami skirtingi humanistinio kursyvo variantai arba tokie patys variantai būdavo pavadinami skirtingais terminais⁹⁵. Kaligrafų terminija tikslinga remtis, kai raštinės humanistinio kursyvo kaitos tendencijos nagrinėjamos pagal jų veikalus. Ši terminija mažiau tinkama, kai kalbama apie perdėm įvairių raštinėse, įvairiose institucijoje, aplinkose ir privatiems reikalams vartotą humanistinį kursyvą. Raštininkai ar raštingi asmenys, naudodami vieną ar kitą kursyvo variantą, dažnai neišvengdavo didesnių ar mažesnių nuokrypių. Humanistinis kursyvas įvairavo priklausomai nuo rašymo kruopštumo ar atsainumo, rašiusiojo plunksnos valdymo meno ir kt.

XVII a. humanistinio kursyvo madas ėmė dikuoti Prancūzijos kaligrafai⁹⁶. XVII a. pradžioje Prancūzijoje sukurtą humanistinio kursyvo atmainą tyrėjai sieja su klasicizmu⁹⁷. 1608 m. kaligrafas Lucasas Materot pateikė jos pavyzdžių. Kaligrafas kursyvą vadino *la lettre italienne bastarde à la françoise*, rečiau – *la lettre bastarde* ar *bastarde italienne*⁹⁸. Šio kursyvo pagrindiniai požymiai: raidžių išskeltinė yra tiesi, be *testeggiata*, nuleistinė – tiesi, be pėdelės, raidžių lankai užapvalinti. Žodžiuose raidės sujungtos jungties linija, bet tik tada, kai tą leido natūralūs jų pavidalai, o jungtis tilpo eilutės vidurio

⁹¹ *Three classics of Italian calligraphy...*, p. 100, 169–171, 185; Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 81; B. H. Малов, min. veik., p. 112.

⁹² J. Słowiński, *Rozwój pisma lacińskiego...*, s. 18.

⁹³ Fr. Beck und L. Fr. Beck, min. veik., p. 98–104, 553, 555, 567, 569, 571, 583, 585, 587, 589 ir kt.

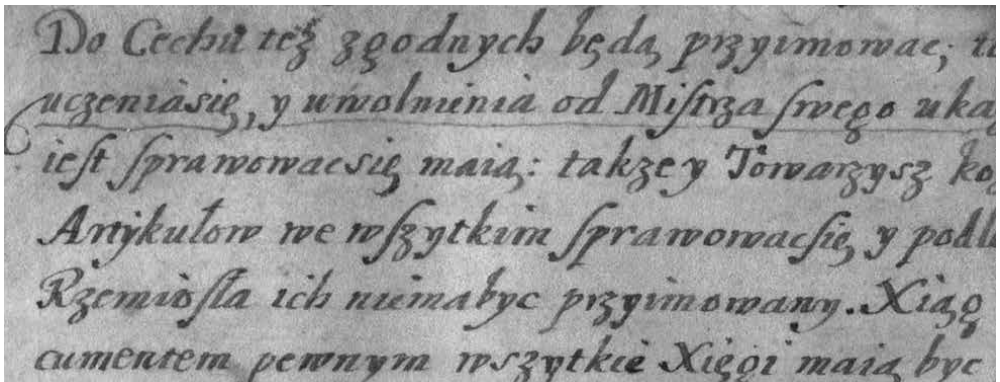
⁹⁴ Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 74–91; B. H. Малов, min. veik., p. 43, 84 ir kt.

⁹⁵ B. H. Малов, min. veik., p. 18, 19; F. Muzika, min. veik., t. II, p. 74–91, 234–243.

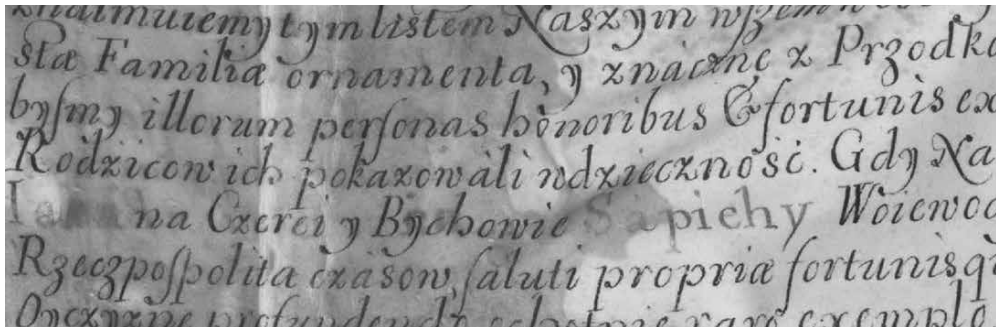
⁹⁶ J. Słowiński, *Rozwój pisma lacińskiego...*, s. 117; Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 235.

⁹⁷ B. H. Малов, min. veik., p. 95.

⁹⁸ J. Słowiński, *Rozwój pisma lacińskiego...*, s. 18, 118; Fr. Muzika, min. veik., t. II, p. 243.

16 pav. Prancūziškoji humanistinė bastarda. 1664 m. birželio 8 d. Vilnius, Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jono Kazimiero dokumentas. LMAVB, F1-462.

17 pav. Prancūziškoji humanistinė bastarda. 1665 m. sausio 18 d. Varšuva, Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jono Kazimiero dokumentas. LMAVB, F1-273.

juostoje. Raidžių linijos – plonos, su vos matomu reljefišku (žr. 16, 17 pav.)⁹⁹. Rašant greitai ir ne taip kruopščiai, leista daryti nedidelę kilpelę raidžių iškeltinėje ir laisviau jungti raides¹⁰⁰. Istoriografijoje šis kursyvas vadinamas *bâtarde italienne*¹⁰¹, *prancūziškąja humanistine bastarda* (lenk. *francuska bastarda humanistyczna*), *prancūziškoju-itališkuoju kursyvu* (lenk. *kursywa francusko-włoska*)¹⁰², *itališkosios bastardos prancūziškąja*

⁹⁹ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 118; B. H. Малов, min. veik., p. 110–117; Fr. Muzicka, min. veik., t. II, p. 243.

¹⁰⁰ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 118.

¹⁰¹ Fr. Muzicka, min. veik., t. II, p. 243.

¹⁰² J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 18, 118.

versija (lenk. *francuska wersja bastardy włoskiej*)¹⁰³, itališkąją bastarda prancūziškai (rus. *итальянская бастарда по французки*) ar tiesiog *bastarda* (rus. *бастарда*)¹⁰⁴.

XVI–XVII a. kasdienėje vartosenoje funkcionavo ir itin įvairus, gotikinių ir humanistinių požymių turintis mišrusis kursyvas. Istoriografijoje jis vadinamas *mišriuoju* (vok. *Mischformen*, rus. *смешанный*)¹⁰⁵, *mišriuoju gotikiniu-humanistiniu raštu* (lenk. *mieszanie pismo gotycko-humanistyczne*)¹⁰⁶. Teigiama, kad tarp „gotikinio“ ir „humanistinio“ rašto plyti plati pereinamoji zona iš mišrių arba tarpinių formų (vok. *Misch- oder Zwischenformen*)¹⁰⁷. Pagal duktą sąlygiškai skiriamos trys mišriojo kursyvo variacijos: humanistinių-gotikinių elementų turintis kursyvas, itališkosios humanistinės bastardos ir prancūziškosios humanistinės bastardos požymių turintis kursyvas, sunkiai įvardijamas kursyvas, kuriame yra *testeggiata* stiliaus, prancūziškosios humanistinės bastardos ir gotikinio kursyvo elementų¹⁰⁸.

Labai trumpai apžvelgti kai kurie naujųjų laikų lotyniškojo kursyvo terminai neatskleidžia visos istoriografijoje susiklosčiusios raštinės lotyniškojo kursyvo (jo atmainų ir juo labiau jų variantų) pavadinimų įvairovės. Tačiau tai leidžia pakartoti, kad lotyniškojo raštinės kursyvo ar rašto terminijos nomenklatūra ir toliau lieka vienu sudėtingiausių klausimų.

Rūta Č a p a i t ė – Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotoja.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius LT-01108.

El. paštas: capaite@hotmail.com

¹⁰³ A. Gieysztor, min. veik., p. 183.

¹⁰⁴ B. H. Малов, min. veik., p. 110–117.

¹⁰⁵ Ten pat, p. 107, 118–121; Fr. Beck und L. Fr. Beck, min. veik., p. 61.

¹⁰⁶ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 17, 86–91.

¹⁰⁷ H. Gutzwiller, min. veik., p. 416.

¹⁰⁸ R. Č a p a i t ė, min. veik., p. 221, 222, 224, 226–228.